

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Zijn kinderen van werkende moeders onveilig gehecht?

Dam, M. van; IJzendoorn, M.H. van

Citation

Dam, M. van, & IJzendoorn, M. H. van. (1990). Zijn kinderen van werkende moeders onveilig gehecht? *Eurasian Journal Of Business And Economics*, 11(2), 71-80. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/1430>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/1430>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Zijn kinderen van werkende moeders onveilig gehecht?

*Een secundaire analyse naar het verband tussen werkend moederschap en de
kwaliteit van de gehechtheidsrelatie*

Samenvatting Ondanks de maatschappelijke belangstelling voor het onderwerp, is empirisch onderzoek op het gebied van werkend moederschap in Nederland schaars. In Amerika is hiernaar wel veelvuldig onderzoek gedaan, de — vaak tegenstrijdige — resultaten van deze onderzoeken afzonderlijk zijn door enkele onderzoeken aldaar gecombineerd in een paar secundaire en meta-analyses, met evenmin een eenduidige uitkomst. Door combinatie van zes onderzoeken van de Vakgroep Algemene Pedagogiek in Leiden was het mogelijk ook met Nederlandse gegevens een secundaire analyse uit te voeren. Werkend moederschap bleek noch met de kwaliteit van de moeder-kind-gehechtheidsrelatie samen te hangen, noch met angstige gehechtheidsgedragingen, zoals vermijden en afweren. Tevens verschilden full-time, part-time en niet-werkende moeders onderling niet in responsiviteit voor hun baby's.

Inleiding

Onderzoek vanuit gehechtheidstheoretisch perspectief naar werkend moederschap en de sociaal-emotionele ontwikkeling van een kind, is een terrein waarop individuele onderzoeken tot uiteenlopende en tegenstrijdige resultaten hebben geleid. In de Verenigde Staten vindt hierover momenteel een levendige discussie plaats. Belsky en Rovine (1988), McCartney en Phillips (1988) en Clarke-Stewart (1989) hebben door middel van secundaire en meta-analyses inhoud aan deze discussie gegeven. In dit artikel worden de resultaten van deze Amerikaanse onderzoeken besproken en in het licht geplaatst van onze eigen secundaire analyse, deze heeft uitsluitend betrekking op de Nederlandse situatie.

In bovengenoemde discussie staat de vraag centraal of werkend moederschap op een negatieve manier in verband staat met de sociaal-emotionele ontwikkeling van een kind. Rond 1950 stond voor Bowlby — de grondlegger van de gehechtheidstheorie — nog vast dat scheidingen van moeder onherroepelijk leiden tot ernstige psychische schade bij het kind. Onder invloed van theoretisch en empirisch onderzoek is de gehechtheidstheorie sindsdien danig bijgesteld. Zo bleek uit het overzicht van Van IJzendoorn, Tavecchio, Goossens en Vergeer (1982) dat niet alleen moeder de functie van gehechtheidspersoon kan vervullen. Ook andere personen en zelfs verschillende personen blijken die functie tegelijkertijd te kunnen vervullen. Binnen zo'n verbreed opvoedingsmilieu is een scheiding van moeder minder problematisch, omdat het kind in dat geval kan terugvallen op andere gehechtheidspersonen.

Wat heeft onderzoek naar scheidingen van moeder als gevolg van haar werkzaamheden buitenshuis nu opgeleverd? De meeste onderzoeken hiernaar zijn in de Verenigde Staten verricht en hebben inconsistente resultaten opgeleverd. Belsky en Ro-

---

Mevr. drs. M. van Dam, algemeen pedagoog, is als assistent in opleiding verbonden aan de Vakgroep Algemene Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden.

Prof. dr. M.H. van IJzendoorn is als hoogleraar theoretische pedagogiek verbonden aan de vakgroep Algemene Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden.

Adres voor beide auteurs: Vakgroep Algemene Pedagogiek, Rijksuniversiteit Leiden, Postbus 9555, 2300 RB Leiden.

vine (1988) vonden dat kinderen van full-time werkende moeders een grotere kans hebben op een onveilige gehechtheidsrelatie met hun moeder. Clarke-Stewart (1989) vond hetzelfde, maar interpreteerde de resultaten anders dan Belsky en Rovine (1988). McCartney en Phillips (1988) tenslotte vonden geen duidelijk verband tussen werkend moederschap en de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie tussen moeder en kind.

Belsky en Rovine (1988) en Clarke-Stewart (1989) voerden een secundaire analyse uit. Hieronder wordt verstaan een analyse van oorspronkelijke gegevens, zoals die verzameld zijn voor een bepaalde groep op een bepaalde tijd en plaats (Van IJzendoorn, 1989, p. 235). Zowel Belsky en Rovine (1988) als Clarke-Stewart (1989) voegden gegevens van verschillende onderzoeken in een kruistabel samen. In deze kruistabel werd de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie met moeder (veilig/onveilig) uitgezet tegen werkend moederschap (full-time/part-time/niet-werkend). Beide kruistabellen leverden significante chi-kwadraatwaarden op ($X^2(1, N = 491) = 15,2; p = 0,00$ voor Belsky en Rovine (1988) en $X^2(1, N = 1,247) = 6,21; p < 0,01$ voor Clarke-Stewart (1989)). De kans op een onveilige gehechtheidsrelatie met een full-time werkende moeder was bij Belsky en Rovine (1988) 1,6, bij Clarke-Stewart (1989) 1,2 keer groter dan met een part-time of niet-werkende moeder. De interpretaties van hun resultaten lopen uiteen. Voor Belsky en Rovine (1988) spreken de resultaten voor zichzelf, Clarke-Stewart (1989) zet hier vraagtekens bij. De Strange Situation is wellicht ongeschikt om de kwaliteit van de moeder-kind-gehechtheidsrelatie vast te stellen bij kinderen van werkende moeders. Deze kinderen zijn namelijk gewend aan moeders afwezigheid en kijken niet zo op van onbekende personen. Daarbij komt dat een onveilige relatie met moeder niet direct betekent dat een kind zelf emotioneel onveilig is. Tot slot oppert Clarke-Stewart (1989) dat het hogere percentage onveilige relaties bij full-time werkende moeders te maken kan hebben met andere factoren, waarop full-time, part-time en niet-werkende moeders onderling verschillen dan het werken zélf.

McCartney en Phillips (1988) voerden een meta-analyse uit; daarbij worden diverse onderzoeken geïntegreerd om gecombineerde effectgrootten te berekenen (Van IJzendoorn, 1989, p. 237). (Werd in de voorafgaande onderzoeken bekeken of moeder al dan niet part-time of full-time werkt, in dit onderzoek werd bekeken of het kind al dan niet dagopvang genoot als gevolg van het buitenshuis werken van moeder.) De gecombineerde effectgrootten van het verband tussen dagopvang en kwaliteit van de gehechtheidsrelatie met moeder waren aan de lage kant (varierend van 0,01 tot 0,16). Op grond hiervan werd geconcludeerd dat kinderen met en zonder dagopvang niet van elkaar verschillen wat betreft de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie met moeder. Enkele factoren die van invloed zouden kunnen zijn op de effectgrootten, werden bij deze meta-analyse betrokken. Zo bleken geslacht van de observator en leeftijd van het kind niet gerelateerd te zijn aan de effectgrootten, het niet-blind zijn van de observator voor het groepslidmaatschap van het kind (wel of geen dagopvang) daarentegen wel. Als de observator op de hoogte was van het groepslidmaatschap van het kind, werd gemiddeld een hoger effect voor vermijdend gedrag naar moeder gevonden. Dit gedrag is in de herenigingsepisoden van de Strange Situation bepalend voor een onveilige (angstig-vermijdende) gehechtheidsrelatie. Amerikaanse onderzoeksresultaten lopen dus nogal uiteen. Is deze conclusie nu ook van toepassing op de Nederlandse situatie?

Ten eerste zijn de Amerikaanse resultaten niet zonder meer generaliseerbaar naar de Nederlandse situatie. Op dit onderzoeksterrein zijn duidelijke sociaal-culturele verschillen zichtbaar. Zo wordt de kinderopvang in de Verenigde Staten aanzienlijk commerciëler aangepakt dan in Nederland. Daarnaast kan in Nederland eerder dan in de Verenigde Staten worden teruggevallen op familie als oppas, in Nederland zijn de afstanden tussen familieleden eenvoudigweg kleiner.

Ten tweede is in Nederland empirisch onderzoek op dit terrein schaars. Dit

maakt het trekken van parallellen tussen de landen op grond van onderzoeksresultaten zeer moeilijk. In het trendrapport over vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek op het gebied van werkend moederschap (Bots & Verheijen, 1983) kunnen slechts twee empirische onderzoeken worden aangehaald. Uit het ene onderzoek (Kohnstamm e.a., 1976), het zogenaamde profcrèche-project, kon slechts indirect worden afgeleid dat dagopvang voor kinderen uit sociaal zwakke milieus geen nadelige gevolgen heeft voor de cognitieve ontwikkeling van deze kinderen. Het project was echter opgezet om te onderzoeken of de achterstand van genoemde kinderen in een vroeg stadium op de crèche kon worden weggewerkt. Het andere onderzoek (Ickenroth, 1981) sluit beter aan bij het gehechtheidstheoretische perspectief van dit artikel, maar is helaas vrij kleinschalig. Bij zeven kinderen, die een dagverblijf bezochten, werd gekeken of zij in principe veilige gehechtheidsrelaties konden opbouwen met hun moeder, vader en leidster. Dit bleek inderdaad het geval te zijn. Uit een ander onderzoek (Goossens & Van IJzendoorn, in druk) blijkt hetzelfde; kinderen zijn in staat om met hun moeder, vader en leidster veilige gehechtheidsrelaties op te bouwen.

Dit laatste onderzoek maakt onderdeel uit van een zestal onderzoeken ($N = 326$), uitgevoerd aan de vakgroep Algemene Pedagogiek te Leiden. Bij deze onderzoeken zijn onder meer de variabelen 'kwaliteit van de moeder-kind-gehechtheidsrelatie' en 'werkend moederschap' gemeten. Dit maakt het mogelijk ook in Nederland een secundaire analyse uit te voeren op het terrein van werkend moederschap. Hiermee wordt een eerste aanzet gegeven tot een overzicht van de empirische bevindingen in Nederland.

De belangrijkste vraag die voor deze groep beantwoord moet worden, is de volgende: zijn er tussen de volgende drie groepen verschillen in het aantal kinderen dat veilig en onveilig (angstig-vermijndend of -afwerend) gehecht is aan zijn moeder?

1. kinderen van niet-werkende moeders,
2. kinderen van part-time werkende moeders,
3. kinderen van full-time werkende moeders.

Tevens zal worden onderzocht of de drie groepen verschillen op de gedragingen 'vermijden' en 'afweren' bij de herengingen met moeder tijdens de Strange Situation. Aangezien het begrip sensitiviteit theoretisch en empirisch gezien (zie Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978, Goldsmith & Alansky, 1987) nog steeds als een belangrijke determinant van de kwaliteit van een gehechtheidsrelatie mag worden beschouwd, zal ook de volgende vraag worden beantwoord: verschillen full-time, part-time en niet-werkende moeders onderling op hun gemiddelde sensitiviteitsscores? Tenslotte komt in diverse onderzoeken naar voren (zie onder andere Belsky & Rovine, 1988; Zaslow & Hayes, 1986) dat jongetjes gevoeliger voor en kwetsbaarder in stressvolle situaties zijn dan meisjes. Dit maakt het zinnig het geslacht van het kind bij alle bovenstaande vragen te betrekken.

Methode

Proefpersonen

In totaal zijn 326 moeder-kind-paren in de secundaire analyse opgenomen, deze paren zijn afkomstig van zes onderzoeken, die zijn uitgevoerd aan de vakgroep Algemene Pedagogiek te Leiden. Achtergrondgegevens van de zes onderzoeken afzonderlijk staan in tabel 1.

Tabel 1 Achtergrondgegevens van de zes onderzoeken opgenomen in de secundaire analyse

onderzoek	jongens		leeftijd (in maanden)		opleiding moeder	
	N	n	%	$\bar{X}$		sd
Goossens, e a (1986)	50	23	46	17	4,8	5,1
Goossens (1986)	86	41	48	26	0,9	5,6
Goossens & Van IJzendoorn (in druk)	75	38	51	15	2,4	7,1
Van IJzendoorn & Hubbard (1990)	43	24	56	16	2,6	5,6
Bus & Van IJzendoorn (1988)	39	19	49	19	0,6	6,2
Lambermon & Van IJzen doorn (1989)	33	22	67	16	1,0	6,2

Met de beroepenklapper van Van Westerlaak, Kropman en Collaris (1975) is 'opleiding van moeder' gescoord op een negenpuntsschaal die loopt van 'alleen lagere school' (schaalwaarde 1) tot 'universitaire opleiding' (schaalwaarde 9)

Procedure

Strange Situation

Bij alle moeder-kind-paren is de kwaliteit van hun gehechtheidsrelatie door middel van de Strange Situation bepaald. De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie vormt een weerspiegeling van de opvoedingspatronen uit het eerste levensjaar van het kind. Om die kwaliteit vast te stellen wordt het kind in een onbekende omgeving geconfronteerd met een onbekende persoon en twee scheidingen van moeder. Door deze stressfactoren zal het gehechtheidsgedragssysteem van het kind worden geactiveerd. Om de werking van dit systeem te kunnen beoordelen worden diverse gedragingen van het kind op zevenpuntsschalen gescoord. Onder deze gedragingen vallen contact en nabijheid zoeken, contact handhaven, vermijden, afweren, contact over afstand maken en moeder zoeken tijdens haar afwezigheid. Het scoringspatroon van de eerste vier gedragingen tijdens de twee herenigingen met moeder bepaalt of de gehechtheidsrelatie als veilig (B), angstig vermijnd (A) of angstig-afwerend (C) wordt geclassificeerd. De A- en C-classificaties samen vormen de onveilige relaties. De gemiddelde intercodeurbetrouwbaarheid voor de drie classificaties, uitgedrukt in percentage overeenstemming was 97% (range 90-100%), de gemiddelde intercodeurbetrouwbaarheid voor de gedragingen contact zoeken, contact handhaven, vermijden en afweren tijdens de herenigingen, uitgedrukt in de Pearson-correlatiecoëfficiënt was 0,86 (range 0,78-0,90).

Sensitiviteit

Sensitiviteit is gedefinieerd als het vermogen om prompt, adequaat en consistent te reageren op signalen van het kind (zie Ainsworth, Bell & Stayton, 1974). Met behulp van hun algemene sensitiviteitsschaal is de mate van sensitiviteit van moeder gescoord tijdens de eerste vijf minuten van een vrij-spelsituatie. De gemiddelde intercodeurbetrouwbaarheid voor de sensitiviteitsschaal, uitgedrukt in de Pearson-correlatiecoëffi-

cient was 0,90 (range 0,86-0,92). Helaas is de mate van sensitiviteit van moeder niet bij elk onderzoek vastgesteld. Bij Goossens, Van IJzendoorn, Tavecchio en Kroonenberg (1986) ontbreken deze gegevens geheel ($n = 50$), bij Goossens (1986) gedeeltelijk ($n = 66$).

Werkend moederschap

Werkend moederschap is in navolging van Barglow, Vaughn en Molitor (1987) ingedeeld in drie categorieën. Onder de eerste categorie vallen alle (nagenoeg) niet-werkende moeders (0 tot en met 4 uur), onder de tweede categorie vallen alle part-time werkende moeders (5 tot en met 20 uur) en onder de derde categorie vallen tenslotte alle full-time werkende moeders (21 tot en met 40 uur). Bij de secundaire analyses van Belsky en Rovine (1988) en Clarke-Stewart (1989) werd overigens de grens tussen part-time en full-time werken ook bij 20 uur gelegd. Informatie over werkend moederschap ontbrak helaas bij 44 moeders, verspreid over de diverse onderzoeken.

Analyse

Voor de beantwoording van de eerste onderzoeksvraag naar verschillen in het aantal veilig en onveilig gehechte kinderen tussen de bovengenoemde drie categorieën van werkend moederschap, is gebruik gemaakt van een eenvoudige tweeweg-kruistabelanalyse. Wanneer deze vraag gerelateerd wordt aan het geslacht van het kind, is een (drieweg-)loglineaire analyse de meest geschikte techniek. Voor de beantwoording van de tweede en derde onderzoeksvraag naar verschillen tussen de drie categorieën van werkend moederschap met betrekking tot (een combinatie van) gehechtheidsgedragingen en de sensitiviteit van moeder, is gebruik gemaakt van een variantie-analyse.

Resultaten

Achtereenvolgens worden de onderzoeksvragen besproken die betrekking hebben op het verband tussen werkend moederschap en de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie met moeder, de gehechtheidsgedragingen vermijden en afweren tijdens de herenigingen met moeder en de sensitiviteit van moeder. Het geslacht van het kind wordt bij al deze analyses betrokken.

Kwaliteit van de gehechtheidsrelatie

Allereerst zijn de variabelen kwaliteit van de gehechtheidsrelatie (A/B/C) en werkend moederschap (niet/part-time/full-time) in een tweeweg-kruistabel tegen elkaar uitgezet (zie tabel 2). De variabelen blijken geen verband met elkaar te hebben ($X^2(4, N = 282) = 3,0, p = 0,55$).

Vervolgens is het geslacht van het kind erbij betrokken, door de toevoeging van deze variabele wordt nu een loglineaire analyse uitgevoerd. Het loglineaire model, waarin de variabelen afzonderlijk worden opgenomen zonder interactietermen blijkt de gegevens het beste weer te geven ($X^2(12, N = 282) = 12,4, p = 0,41$). Naast het feit dat werkend moederschap niet in verband kan worden gebracht met de gehechtheidsclassificatie, speelt hierbij ook het geslacht van het kind geen rol.

Tabel 2 Celfrequenties van werkend moederschap, uitgezet tegen kwaliteit van gehechtheidsrelatie

werkend moederschap	kwaliteit gehechtheidsrelatie		
	A	B	C
Niet	41	89	14
Part time	13	51	9
Full time	17	41	7

A = angstig vermijdend B = veilig C = angstig afwerend

Gehechtheidsgedragingen

Met een multivariate variantie-analyse is gekeken of er een effect bestaat voor werkend moederschap op een combinatie van de gedragingen vermijden en afweren tijdens de herenigingen met moeder. Dit blijkt niet het geval te zijn ($F(8,548) = 1,2$, $p = 0,29$). Ook bij deze vraag is het geslacht van het kind betrokken om een mogelijk verband tussen geslacht, werkend moederschap en de genoemde gedragingen op te sporen. Hoofd- en interactie effecten op de gecombineerde set met gehechtheidsgedragingen zijn er niet (zie tabel 3). Dit betekent dat werkend moederschap noch alleen, noch in combinatie met het geslacht van het kind in verband kan worden gebracht met vermijdende en afwerende gedragingen tijdens de herenigingen met moeder in de Strange Situation.

Tabel 3 Gemiddelden en standaardafwijkingen van de scores op vermijden en afweren in de twee herenigingsepisoden, uitgesplitst naar werkend moederschap en sekse van het kind

werkend moederschap	n	gehechtheidsgedragingen							
		vermijden				afweren			
		1		2		1		2	
		$\bar{X}$	sd	$\bar{X}$	sd	$\bar{X}$	sd	$\bar{X}$	sd
<i>Niet</i>									
Meisje	70	3,2	1,5	2,9	1,5	1,7	1,2	2,1	1,4
Jongen	74	3,0	1,6	2,7	1,6	1,9	1,4	2,7	1,5
Totaal	144	3,1	1,6	2,8	1,5	1,8	1,3	2,4	1,5
<i>Part-time</i>									
Meisje	33	3,0	1,4	2,5	1,3	2,0	1,2	2,4	1,2
Jongen	40	3,1	1,6	2,7	1,5	2,4	1,5	2,8	1,4
Totaal	73	3,1	1,5	2,6	1,4	2,2	1,4	2,6	1,4
<i>Full time</i>									
Meisje	35	2,9	1,4	2,9	1,6	2,3	1,7	2,5	1,5
Jongen	30	3,0	1,4	2,8	1,5	2,5	1,4	2,8	1,5
Totaal	65	2,9	1,4	2,8	1,6	2,4	1,5	2,6	1,5

Achter totaal staan de totaalgemiddelden per cel

$F(8,542) = 1,2$, $p = 0,29$ (werkend moederschap)

$F(4,271) = 1,7$, $p = 0,14$ (sekse)

$F(8,542) = 0,22$, $p = 0,99$ (werkend moederschap $\times$ sekse)

Tabel 4. Gemiddelde sensitiviteitsscores van moeder.

sekses van het kind	werkend moederschap								
	niet			part-time			full-time		
	$\bar{X}$	<i>sd</i>	<i>n</i>	$\bar{X}$	<i>sd</i>	<i>n</i>	$\bar{X}$	<i>sd</i>	<i>n</i>
Meisje	5,7	1,6	31	6,0	1,1	27	6,2	0,94	25
Jongen	5,6	1,6	36	5,9	1,7	31	6,3	1,4	21
Totaal	5,6	1,6	67	5,9	1,4	58	6,2	1,2	46

$F(2,165) = 2,3$, $p = 0,10$ (werkend moederschap).

$F(1,165) = 0,4$, $p = 0,84$ (sekses).

$F(2,165) = 0,18$, $p = 0,84$ (werkend moederschap $\times$ sekses).

Sensitiviteit

Met een univariate variantie-analyse is uitgemaakt of werkend moederschap verband houdt met de sensitiviteit van moeder (zie tabel 4). Wederom blijkt de nulhypothese niet verworpen te kunnen worden. Ook het geslacht van het kind blijkt niet samen te hangen met de sensitiviteitsscore van moeder; dit geldt tevens voor de (mogelijke) interactie tussen werkend moederschap en geslacht van het kind. Aangezien de opleiding van moeder met sensitiviteit blijkt samen te hangen ($r = 0,31$, $p = 0,00$), is opleiding tenslotte nog als covariaat in de univariate variantie-analyse opgenomen. Dit levert geen ander beeld op (werkend moederschap: $F(2,164) = 0,91$, $p = 0,41$; sekses: $F(1,164) = 0,03$, $p = 0,86$; werkend moederschap $\times$ sekses: $F(2,164) = 0,12$, $p = 0,88$). De opleiding van moeder hangt daarentegen niet samen met de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie met moeder ($F(2,314) = 1,6$, $p = 0,20$) en niet met vermijdende en afwerende gedragingen tijdens de herenigingen met moeder ($R_{y_{12,34}} = 0,11$).

Tenslotte zijn alle analyses nogmaals uitgevoerd op een deelgroep ($N = 161$) van de totale onderzoeksgroep ($N = 326$). De reden hiervan is dat voor de totale groep helaas niet bekend is hoe de opvang van het kind geregeld is tijdens het buitenshuis werken van moeder. Voor de deelgroep daarentegen is bekend dat als moeder werkt, het kind minimaal 15 uur per week op een crèche doorbrengt, gedurende minimaal drie maanden voorafgaand aan de bepaling van de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie. De analyses op deze deelgroep hebben over de gehele linie tot dezelfde resultaten geleid. Dit maakt het overbodig om hierop dieper in te gaan.

Discussie

De voorafgaande resultaten kunnen slechts tot deze conclusie leiden: in deze onderzoeksgroep bestaat geen verband tussen werkend moederschap en kwaliteit van de moeder-kind-gehechtheidsrelatie. Ook ontbreekt enigerlei vorm van verband tussen werkend moederschap en de gehechtheidsgedragingen vermijden en afweren, alsmede tussen werkend moederschap en de sensitiviteit van moeder. Deze conclusie gaat op voor zowel de totale groep ($N = 326$) als de deelgroep ($N = 161$). Er kan dus geen enkele nulhypothese worden verworpen.

Hoe juist is deze eindconclusie, die gebaseerd is op het niet kunnen verwerpen van nulhypothesen? Dat is grotendeels afhankelijk van de volgende drie punten. Ten eerste van de grootte van de 'power' van de statistische toetsen, ofwel van de grootte van de kans dat de nulhypothesen van deze toetsen terecht worden verworpen. Ten

tweede is de juistheid afhankelijk van het antwoord op de vraag of de variabelen *betrouwbaar* en *valide gemeten* zijn, en ten derde van de mate waarin het – methodologische – *selectieprobleem* een rol speelt. In het kort zal worden ingegaan op de vraag in hoeverre deze punten betrekking hebben op onze secundaire analyse.

Van de centrale statistische toets is de *power* vastgesteld; dit is de toets aan de hand waarvan wordt geconcludeerd of er verschillen zijn in het aantal veilig en onveilig gehechte kinderen tussen de drie onderscheiden categorieën van werkend moederschap. Hierbij is uitgegaan van een significantiecriterium van 0,05, een verwachte effectgrootte van 0,30 en een steekproefgrootte van $N = 282$, gerelateerd aan vier vrijheidsgraden. Onder deze voorwaarden bleek de *power* gelijk te zijn aan 0,99. Volgens Cohen (1977, p. 236) wordt de *power* bepaald door het significantiecriterium, de betrouwbaarheid van de gegevens – uitgedrukt in de steekproefgrootte, gerelateerd aan het aantal vrijheidsgraden – en de verwachte effectgrootte; een effectgrootte van 0,30 schat Cohen (1977) in als redelijk, ten opzichte van 0,10 als laag en 0,50 als hoog. Het feit dat deze centrale nulhypothese niet kan worden verworpen, is dus zeker niet het gevolg van een te lage *power*.

Een onbetrouwbare en ongeldige *meting* van variabelen kan de oorzaak zijn van het feit dat er geen verbanden tussen variabelen worden gevonden. Het is echter niet aannemelijk dat dit in ons onderzoek het geval is. Zo is de intercodeurbetrouwbaarheid van de centrale variabelen over de afzonderlijke onderzoeken vrij hoog (zie paragraaf Methode). Daarnaast valt uit andere resultaten af te leiden dat de variabelen voldoende betrouwbaar en valide zijn gemeten. De test-hertest-betrouwbaarheid van de Strange Situation was in het onderzoek van Goossens e.a. (1986) redelijk op het niveau van de interactieve variabelen (gemiddelde correlatiecoëfficiënt = 0,71) en uitstekend op het niveau van de hoofdclassificaties (percentage overeenstemming = 100).

Met betrekking tot de *validiteit* van de Strange Situation-classificaties bleek uit het onderzoek van Bus en Van IJzendoorn (1988) dat de kwaliteit van de moeder-kind-gehechtheidsrelatie op een voorspelbare manier samenhangt met didactische interactiekenmerken. Interacties tussen moeders en kinderen met veilige relaties verliepen soepeler en vonden op een hoger cognitief niveau plaats; dit in vergelijking met interacties tussen moeders en kinderen met onveilige relaties. Concluderend kunnen we zeggen dat genoemde resultaten niet bewijzen dat de variabelen in alle onderzoeken betrouwbaar en valide gemeten zijn. Dit mede gelet op het feit dat de besproken resultaten vanwege de heterogene samenstelling van de steekproef niet zonder meer gelden voor de totale groep. Er is echter geen reden aanwijsbaar in ons onderzoeksmateriaal om de betrouwbaarheid en validiteit van de metingen in twijfel te trekken.

Over het *selectieprobleem* kan tenslotte het volgende worden opgemerkt. Kinderen zijn niet aselekt te verdelen over de condities ‘moeder werkt full-time/part-time/niet’. Al het onderzoek naar werkend moederschap is dus quasi-experimenteel van aard. Dit betekent dat er op voorhand verschillen kunnen bestaan tussen de onderscheiden groepen; wanneer de groepen zich dan anders blijken te gedragen op de onderzoeksvariabelen, kunnen deze verschillen niet zonder meer worden toegeschreven aan het werkend moederschap. In onze secundaire analyse worden echter geen verschillen tussen de groepen aangetroffen, zodat er geen interpretatieproblemen rijzen ten gevolge van de quasi-experimentele opzet van het onderzoek.

Op grond van deze drie punten is er voor ons geen gegronde reden om de juistheid van de eindconclusie in twijfel te trekken.

We hebben geen gegronde reden om aan de eindconclusie te twijfelen. Dit neemt niet weg dat het materiaal, waarop deze conclusie is gebaseerd, beperkt is. Slechts de variabelen die in alle onderzoeken op dezelfde manier zijn gemeten, konden worden opgenomen in de secundaire analyse. Mede hierdoor is helaas een groot aantal relevante variabelen buiten haakjes geplaatst. Te denken valt aan de aard en kwaliteit van de dagopvang, de leeftijd van het kind op het moment dat moeder ging werken, de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie met de vervangende verzorger en een alternatieve meting van de kwaliteit van de moeder-kind-gehechtheidsrelatie. Gezien de opmerking van Clarke-Stewart (1989) dat de Strange Situation ongeschikt zou zijn voor kinderen van werkende moeders, lijkt het ontbreken van een alternatieve meting van de moeder-kind-gehechtheidsrelatie de grootste tekortkoming van onze secundaire analyse te zijn. Echter, een alternatief dat zich wat betrouwbaarheid en validiteit betreft met de Strange Situation kan meten, heeft zich vooralsnog niet aangediend (zie onder andere Van Dam & Van IJzendoorn, 1988). Daarnaast is het zo dat de opmerking van Clarke-Stewart (1989) niet wordt bevestigd in empirisch onderzoek. Uit het onderzoek van Van IJzendoorn, Van der Veer en Van Vliet-Visser (1987) blijkt bijvoorbeeld dat de predictieve validiteit van de Strange Situation, wat betreft egoveerkracht en egocontrole, bij kleuters niet samenhangt met werkend moederschap in het eerste levensjaar. Tot slot leverde onze secundaire analyse geen verschillen op in uitkomsten van de Strange Situation tussen kinderen van werkende en niet-werkende moeders. Dit alles betekent, dat de mening van Clarke-Stewart (1989) moet worden beschouwd als een suggestie waarvan de waarde nog niet gebleken is.

Alhoewel het aantal variabelen in onze secundaire analyse beperkt is, kan er een vergelijking worden getrokken tussen onze resultaten en de Amerikaanse resultaten. In tegenstelling tot de resultaten van Belsky en Rovine (1988) en Clarke-Stewart (1989) troffen wij geen verschillen aan tussen kinderen van full-time, part-time en niet-werkende moeders. De oorzaak van dit verschil in uitkomsten zou kunnen worden gezocht in het feit dat de meeste Amerikaanse vrouwen om financiële redenen genooddaakt zijn buitenshuis te werken. Deze reden geldt in veel mindere mate voor Nederlandse vrouwen; zij zouden hierdoor hun werkend moederschap weleens positiever kunnen beoordelen dan Amerikaanse vrouwen, wat de moeder-kind-relatie ten goede zou komen. Overigens blijkt ook de kwaliteit van de kinderopvang in Nederland beter te zijn dan in Amerika; wellicht zijn Nederlandse moeders er geruster op, dat hun kind goed wordt verzorgd dan Amerikaanse moeders. Dit vertrouwen kan de moeder-kind-relatie ook in positieve zin beïnvloeden. Opgemerkt dient te worden dat genoemde suggesties speculatief van aard zijn. Onduidelijk blijft dan ook waarom onze resultaten niet op één lijn liggen met die van Belsky en Rovine (1988) en Clarke-Stewart (1989) en wél met die van McCartney en Phillips (1988). We beschikken over te weinig – crossculturele – gegevens om hierop dieper te kunnen ingaan.

Tot slot zouden we nog het volgende willen benadrukken: ons onderzoek doet geen uitspraak over de voorwaarden waaronder kinderen van werkende moeders een vergelijkbare ontwikkeling doormaken als kinderen van niet-werkende moeders. Wel is geconstateerd, dat de kwaliteit van de moeder-kind-gehechtheidsrelatie niet per definitie verschilt als gevolg van werkend moederschap.

Literatuur

- cialization' as a product of reciprocal responsiveness to signals. In: H.P.M. Richards (ed.), *The integration of a child into a social world* (pp. 99-135). London: Cambridge University Press.
- Ainsworth, M.D., Blehar, M.C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Barglow, P., Vaughn, B.E., & Molitor, N. (1987). Effects of maternal absence due to employment on the quality of infant-mother attachment in a low-risk sample. *Child Development*, 58, 945-954.
- Belsky, J., & Rovine, M.J. (1988). Nonmaternal care in the first year of life and the security of infant-parent attachment. *Child Development*, 59, 157-167.
- Bots, M., & Verheijen, C. (1983). *Emancipatie-onderzoek in Nederland: Moederschap*. Den Haag: Distributiecentrum Overheidspublikaties.
- Bus, A.G., & IJzendoorn, M.H. van (1988). Ontwikkeling in de voorschoolse periode, samenhang met gehechtheid en leesvaardigheid. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie*, 43, 175-185.
- Clarke-Stewart, K.A. (1989). Maligned or malignant? *American Psychologist*, 44, 266-273.
- Dam, M. van, & IJzendoorn, M.H. van (1988). Measuring attachment security: Concurrent and predictive validity of the parental attachment Q-set. *Journal of Genetic Psychology*, 149, 447-457.
- Goldsmith, H.H., & Alansky, J.A. (1987). Maternal and infant temperamental predictors of attachment: A meta-analytic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55, 805-816.
- Goossens, F.A. (1986). *The quality of the attachment relationship of two-year olds of working and non-working mothers and some associated factors*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Goossens, F.A., & IJzendoorn, M.H. van (in druk). Quality of infants' attachment to professional caregivers: Relation to infant-parent attachment and daycare characteristics. *Child Development*.
- Goossens, F.A., IJzendoorn, M.H. van, Tavecchio, L.W.C., & Kroonenberg, P.M. (1986). Stability of attachment across time and context in a Dutch sample. *Psychological Reports*, 58, 23-32.
- Ickenroth, L. (1981). *Moeder en kind onafscheidelijk? Een onderzoek naar hechting bij zeer jonge kinderen in een kinderdagverblijf*. Doktoraalscriptie. Nijmegen: Katholieke Universiteit.
- Kohnstamm, D., Lem, T. van der, Cornelisse, M., Kleerekoper, L., Colland, V., Doef, S. van der (1976). *Had de proefreche effect? Verslag van een wetenschappelijk onderzoek*. Nijmegen: Dekker & Van de Vegt.
- Lambermon, M.W.E., & IJzendoorn, M.H. van (1989). De effecten van voorlichting over vroegkinderlijke opvoeding met video of folder. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 5, 350-362.
- McCartney, K., & Phillips, D. (1988). Motherhood and child care. In: B. Birns & D.F. Hay (eds.), *The different faces of motherhood* (pp. 157-183). New York: Plenum Press.
- Westerlaak, J.M. van, Kropman, J.A., & Collaris, J.W.M. (1975). *Beroepenklapper*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- IJzendoorn, M.H. van (1989). Een proces-model voor replicatie-onderzoek: Over de samenhang tussen verschillende typen replicaties. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 4, 229-240.
- IJzendoorn, M.H. van, & Hubbard, F. (1990). *Crying and attachment*. Ongepubliceerd manuscript. Leiden: Rijksuniversiteit.
- IJzendoorn, M.H. van, Tavecchio, L.W.C., Goossens, F.A., & Vergeer, M.M. (1982). *Opvoeden in geborgenheid: een kritische analyse van Bowlby's attachmenttheorie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- IJzendoorn, M.H. van, Veer, R. van der, & Vliet-Visser, S. van (1987). Attachment three years later. Relationships between quality of mother-infant attachment and emotional/cognitive development in kindergarten. In: L.W.C. Tavecchio & M.H. van IJzendoorn (eds.), *Attachment in social networks: Contributions to the Bowlby-Ainsworth attachment theory* (pp. 185-224). Amsterdam: Elsevier Science Publishers.
- Zaslow, M.J., & Hayes, C.D. (1986). Sex differences in children's response to psychosocial stress: Towards a cross context analysis. In: M.E. Lamb, A.L. Brown & B. Rogoff (eds.), *Advances in Developmental Psychology: Vol. 4* (pp. 285-337). Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.